

8. Gunter Wesener: Paul Koschaker (1879-1951), Begründer der altorientalischen Rechtsgeschichte und juristischen Keilschriftforschung, in: Karl Acham (Hrsg.): Rechts-, Sozial- und Wirtschaftswissenschaften aus Graz, Wien/Köln/Weimar 2011, S. 273-285.

НОРМИ УКРАЇНСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА (ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Бедрій М.М.

*(кандидат юридичних наук, асистент кафедри основ права України
Львівського національного університету імені Івана Франка)*

Анотація. *Стаття присвячена історико-юридичній характеристиці норм українського звичаєвого права. Досліджено природу, структуру та зміст звичаєво-правових норм українського народу. Запропоновано класифікацію норм українського звичаєвого права за критеріями походження, змісту припису, відповідності закону та сферою регулювання суспільних відносин.*

Ключові слова: *правовий звичай, українське звичаєве право, звичаєво-правова норма, структура юридичної норми, класифікація норм звичаєвого права.*

Аннотация. *Статья посвящена историко-юридической характеристике норм украинского обычного права. Исследована природа, структура и содержание обычно-правовых норм украинского народа. Предложена классификация норм украинского обычного права по критериям происхождения, содержания предписания, соответствием закону и сферы регулирования общественных отношений.*

Ключевые слова: *правовой обычай, украинское обычное право, обычно-правовая норма, структура юридической нормы, классификация норм обычного права.*

Norms of Ukrainian customary law (historic and legal characteristics)

The article is devoted to historical and legal characteristics of Ukrainian customary law norms. The nature, structure and content of customary legal norms Ukrainian people are researched. The classification of Ukrainian customary law rules on the criteria of origin, content order, compliance with the law and the sphere of social relations regulation is suggested.

Key words: *legal custom, Ukrainian customary law, customary legal norms, structure of the legal rules, classification rules of customary law.*

Реформування правової системи України в сучасних умовах як необхідна умова її європейського майбутнього вимагає комплексного та ретельного опрацювання правового досвіду. Національна правова традиція повинна бути належно вивчена, оскільки вона вказує на ментальні особливості українського права, що відповідають загальноєвропейським цінностям верховенства права та захисту прав людини. Вагомий сегмент історії власне українського права становить звичаєве право, що діяло навіть в умовах чинності іноземних законодавств і функціонування адміністративних апаратів тих держав, що поширювали свою владу на українські землі в певні періоди. Визначальною структурною одиницею складного суспільного феномену звичаєвого права є звичаєво-правова норма, яка потребує нових інтерпретацій і досліджень.

У більшості наукових джерел поняття правового звичаю та звичаєво-правової норми вживаються як тотожні. До прикладу, В. Сухонос визначив правовий звичай як санкціоноване державою, історично сформоване правило поведінки, що міститься у свідомості людей і ввійшло до звички в результаті багаторазового повторення тих самих дій і вчинків, які приводять до правових наслідків [1, с. 361]. Відтак і правовий звичай, і звичаєво-правова норма позиціонуються як певне усталене правило поведінки. З цим ототожненням варто погодитися у вузькому розумінні правового звичаю. Але в історії українського права натрапляємо на такі поняття як «козацький звичай», «звичай копного суду» та ін. У цих випадках повного ототожнення правового звичаю та звичаєво-правової норми немає, адже термін «правовий звичай» вживався і в широкому розумінні, тобто і як конкретне правило поведінки, і як система таких правил (звичаєве право).

Поняття «козацький правовий звичай» доволі часто передбачало не конкретне правило поведінки загального характеру, а всю підсистему звичаєво-правових норм – козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права. Також поняття «правовий звичай дикої віри» означало не конкретну норму, а окремий звичаєво-правовий інститут в системі верховного права, що згодом був санкціонованим у «Руській правді» [2,

с. 27]. Ці термінологічні особливості дозволяють прийти до висновку, що поняття правового звичаю в історії українського права вживалося у трьох аспектах: як звичаєво-правова норма; як звичаєво-правовий інститут; як підсистема (історичний тип) українського звичаєвого права.

Звичаєвим правом вважають систему прав і обов'язків соціальних суб'єктів, що формувалися у процесі спільної життєдіяльності, закріплених у свідомості як правові норми, обов'язковість дотримання яких ґрунтувалася на загальному переконанні у їх правильності та забезпечувалася впливом зовнішнього авторитету [3, с. 32]. Керуючись наведеним визначенням звичаєвого права, можна стверджувати, що воно становило систему прав і обов'язків, які, своєю чергою, закріплювалися у правових нормах.

Отже, низовою ланкою та основоположною одиницею звичаєвого права в Україні була норма права. Кожна із норм українського звичаєвого права формувалася природним шляхом, виходячи із потреб суспільних відносин, будучи суспільним правилом, що пройшло тривалу апробацію соціальними суб'єктами. Професор Л. Луць визначила норму права як загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене (санкціоноване) та забезпечене державою (державами) з метою регулювання, охорони та захисту суспільних відносин [4, с. 156]. Керуючись наведеним визначенням норми права, *нормою звичаєвого права (у спеціально-юридичному значенні)* доцільно вважати загальнообов'язкове правило поведінки, сформоване суспільною практикою та санкціоноване чи забезпечене державою з метою регулювання, охорони і захисту суспільних відносин.

Як відомо, разом із спеціально-соціальним правом існує загальносоціальне право, яке професор П. Рабінович вважає певними можливостями учасників суспільного життя, що необхідні для задоволення їх біологічно та соціально обґрунтованих в конкретно-історичних умовах потреб існування та розвитку, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені відповідними обов'язками інших суб'єктів. Воно виникає та існує незалежно від держави, від її волевиявлень, має загальносоціальну природу, а отже, є загальносоціальним феноменом [5, с. 16-17].

Під ознаки такого підпадають норми звичаєвого права, що діяли до становлення держави на українських землях, а також норми, що не санкціонувались і не забезпечувались державою, але реально діяли в умовах існування держави та забезпечувались суспільством на рівні аналогічному, а подекуди навіть вищому, як норми спеціально-юридичного права. Зокрема, у Галичині ХІХ ст. в окремих селах реально існував і діяв правовий звичай «ходіння під дерном», якого чинна на той час австрійська влада не забезпечувала, не санкціонувала і взагалі про нього не знала. Суть цього правового звичаю полягала в тому, що сторони земельного спору про межу між земельними ділянками вдавалися до особливого виду ордалій. Той, хто зголосився провести цю процесуальну дію, викопував скибу землі («дерн») із межі ділянки. Він клав викопану скибу землі собі на голову, ставав на коліна, складав присягу «нехай свята земля мене покарає, якщо я не туди йду, куди межа йде» та повз навколішки по лінії, яку вважав справедливою межею. У той час його асистент вставляв дерев'яні палички услід за ним, позначаючи межу між ділянками. Встановлена таким способом межа визнавалася суспільством чинною та справедливою. Вважалось, що людина, яка провела цю ордалію недобросовісно, помирала на протязі року [6, с. 400].

На думку українського правознавця Є. Трубецького, правовий звичай, якщо він реально діє в суспільстві, наділяється юридичною силою від держави навіть без відсутності його спеціального санкціонування в законі. Натомість, якщо державна влада прямо висловила у законодавстві проти такого правового звичаю, то його юридична сила втрачається [7, с. 82]. Видатний вчений Є. Ерліх, досліджуючи співвідношення австрійського права і справжній стан правовідносин у Буковині ХІХ ст. заявив: «Юрист традиційного спрямування став би стверджувати, що всі народи мали одне-єдине, діюче в усій Австрії австрійське право. Але вже при поверхневому спостереженні видно, що кожна народність у всіх правових відносинах щоденного життя дотримується зовсім

інших правових правил» [8, с. 268-269]. Під цими «іншими правовими правилами» очевидно відомий правознавець мав на увазі норми звичаєвого права.

Тому є достатні підстави погодитися із М. Чубатим в тому, що «звичаєве право є збором юридичних норм, котрі повстають і розвиваються незалежно від закону і набирають сили в житті народу без санкції законодавчої влади лише внаслідок загального переконання підкорятися йому» [9, с. 71]. Отже, *норма звичаєвого права (в загальносоціальному значенні)* – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке виникає і розвивається незалежно від згоди і санкції держави, набирає чинності в суспільному житті внаслідок переконання народу в його необхідності та справедливості. Відповідно дотримання таких норм забезпечувалося суспільним авторитетом на рівні з іншими правовими нормами.

З'ясувавши поняття норми звичаєвого права, необхідно звернути увагу на її властивості, які полягали в тому, що українські звичаєво-правові норми: визнавалися загальнообов'язковими, при чому ця обов'язковість ґрунтувалась як на внутрішніх факторах (загальному переконанні суб'єктів у їх правильності), так і на зовнішніх (зовнішній авторитет); мали загальний характер, який полягав у тому, що ці вимоги діяли постійно за всіх однорідних умов, вимагаючи дотримання визначених обов'язків, вони передбачали і надання визначених прав; вирізнялися стабільністю в силу свого консерватизму, що надавало їм авторитетності серед українського народу [3, с. 32].

Недослідженим питанням в історико-правовій науці залишається структура норми українського звичаєвого права. Можна припустити, що вона була відображена класичною схемою: гіпотеза, диспозиція, санкція. На користь цього припущення вказує те, що звичаєво-правова норма все ж таки була нормою юридичною, тому за індуктивним принципом повинна складатися з тих самих елементів, що й інші юридичні норми. Презюмуючи, що більшість норм «Руської правди» мали звичаєве походження, можна довести, що звичаєво-правова норма складалася саме з гіпотези, диспозиції та санкції. Як приклад можна зазначити те, що у ст. 58 Розширеної редакції зазначалося: «якщо коня виведуть із хліву, то закупу за нього не платити; але якщо загубить його на полі або у двір не введе і не закриє, де йому скаже господар, або загубить під час своєї роботи, то за це йому платити» [2, с. 31]. Водночас не кожна юридична норма повинна мати усі три згадані елементи, тому і звичаєво-правові норми могли складатися з двох чи одного елементу.

Інший погляд на структуру звичаєво-правової норми пропонує Н. Толкачова. Зокрема вона наголосила на тому, що звичаєво-правова норма є більш деталізованою, ніж інші юридичні норми, адже вона виходить безпосередньо із практики суспільного життя [10, с. 75]. Водночас автор не пояснила, як ця деталізація впливає саме на структуру норми звичаєвого права, наявність чи відсутність певних її елементів. Доволі цікаво з даного приводу висловився А. Кристер (1889-1937), характеризуючи найбільш давні звичаєво-правові норми: «Правовтілення у цій формі нагадує свіжу й повну сили народну пісню невідомого автора. Абстрактних виразів ще немає. Правила подаються часто в конкретних прикладах, що викликають у пам'яті життєві явища, яких ці правила стосуються. Щоб відзначити межі між дозволеним і початком забороненого, користуються з випадків, що їх дає життєвий досвід» [11, с. 56]. Зрозуміло, що в таких казуїстичних (прикладних) нормативних конструкціях не може бути відтворено класичну структуру юридичної норми.

Норми українського звичаєвого права можна поділити за різними критеріями на певні види. Такими критеріями можуть бути: відповідність закону, походження, зміст припису, сфера правового регулювання тощо. Французький компаративіст Р. Давид класифікував звичаєво-правові норми за критерієм відповідності закону на три види:

- *secundum legem* (в доповнення закону) – звичаєво-правові норми, що доповнюють, розвивають, конкретизують і уточнюють законодавчий текст;
- *praeter legem* (крім закону) – звичаєво-правові норми, що регулюють суспільні відносини, не врегульовані законодавством;

- *adversus legem* (всупереч закону) – правові звичаї, зміст яких суперечить законодавчим нормам [12, с. 94-95].

Норми звичаєвого права *secundum legem* є своєрідними помічниками законодавця, оскільки впорядковують суспільні відносини спільно з нормами законів, проте шляхом доповнення владного припису держави. Інакше кажучи, законодавча норма у таких випадках регулює правове відношення тільки частково, умисно дозволяючи правовому звичаю доповнити систему права в цій частині. Як правило, такий підхід використовується з огляду на особливість певного правовідношення, яке більш зручно доповнити звичаєвою правотворчістю. Прикладом цього положення може послужити Ординація цеху різників, затверджена 22 серпня 1620 р. Львівським магістратом. Зокрема, п. 10 цього документу постановляв різати худобу тільки в дозволених місцях «задля нагляду, відповідно до стародавнього звичаю, щоб не було підозрілої худоби» [13, с. 638].

Сфера регулювання правових звичаїв *praeter legem* розміщена паралельно до тих суспільних відносин, які врегульовані законодавством. Інакше кажучи, такі правові звичаї не отримують прямого санкціонування в законодавстві, однак і не входять із ним у конфлікт, оскільки прямо не пересікаються з ним. Як правило, до звичаїв *praeter legem* належать сімейно-правові звичаї, а особливо ті, які регулюють особисті немайнові відносини суб'єктів сімейних відносин.

Звичаї *adversus legem* за логікою прихильників позитивістських концепцій праворозуміння априорі не можуть бути «правовими», оскільки вступають у суперечність із законом. Водночас, керуючись загальносоціальним, а не спеціально-юридичним, виміром права, такі звичаї можуть бути правовими за умови їхньої реальної дії в суспільстві та наявності його підтримки. Звісно, держави у більшості випадків намагалися протидіяти звичаям *adversus legem*, навіть притягуючи винних до кримінальної відповідальності. Так, 1723 р. Стародубський полковий суд засудив 39 учасників копного суду до «гарматного ув'язнення» [14, арк. 5-11], оскільки копне судочинство у кримінальних справах суперечило процесуальному законодавству Російської імперії.

Професор О. Шевченко притримується думки, за якою звичаєве право в Україні існувало як данність і вічна справедливість, «його не можна було весь час творити, адже воно сиділо у свідомості народу і його просто треба було знайти і застосувати» [15, с. 53]. Безсумнівно, правові звичаї, хоч і мають певний юридичний консерватизм, не перебувають в абсолютній статиці, тому здатні еволюціонувати в процесі історії. Їх виникнення можуть зумовлювати доволі різні причини та фактори. Відтак існує доцільність класифікувати звичаєво-правові норми за їх походженням на: норми звичаєвого права архаїчного походження; релігійного походження; викликані суспільними потребами; утворені судовою практикою; запозичені від інших народів. До прикладу, значний сегмент копного права становили норми, утворені судовою практикою, а карпатське право мало чимало запозичень від румунського та молдовського права.

За критерієм змісту припису звичаєво-правові норми можна класифікувати на дозволяючі, зобов'язуючі та забороняючі. Так, вервне право надавало громаді право вибору – видати злочинця, який перебував на її території, чи заплатити замість нього штраф [16, с. 121]. Наведена звичаєво-правова норма може вважатися дозволяючою. Копне право зобов'язувало жителів копного округу брати участь у засіданнях копного суду. Відсутність на копі певних осіб могла спричинити визнання їх винуватими у вчиненні злочину [17, с. 180]., тому ця норма була зобов'язуючою. Козацьке право забороняло приводити на територію Січі жінок під загрозою смертною кари [18], що може вважатися забороняючою нормою.

Класифікація норм звичаєвого права дає підстави виділити групи норм у залежності від предмета регламентованих ними відносин (сфери правового регулювання): норми, які регулюють відносини влади, сімейні, майнові відносини, процесуальні норми, а також норми, що визначають конкретні діяння як правопорушення [3, с. 26-27].

Прикладом звичаєво-правових норм, що регулювали владні відносини, може послужити процедура обрання кошового отамана на Запорізькій Січі. Обравши отамана, козаки вручали йому палицю та повідомляли про своє рішення. Однак звичай забороняв йому одразу погодитися на пропозицію. Він мусив спочатку двічі відмовитися від посади отамана, а погодитися з третього разу та взяти в руки палицю. Після цього кожен козак підходив до обранця, сипав йому на голову пісок, землю та болото, щоб він не забував свого козацького походження та не вважав себе вищим за товариство. Тоді кошовий отаман кланявся козакам і дякував за надану честь [19, с. 93].

Серед правових звичаїв, які мали важливе значення у регулюванні цивільних (зокрема договірних), був могорич. Цей звичай полягав у тому, що після укладення угоди її сторони розпивали пляшку (інколи декілька) алкогольного напою – пива, вина, меду, горілки тощо. Часто до цього долучались інші особи, насамперед, свідки факту укладення договору. Це надавало можливість краще зафіксувати в пам'яті умови договору, що зазвичай мав усну форму, та встановити більш доброзичливі відносини між сторонами цивільно-правової угоди. Правове значення могорича (літкупу) полягало в тому, що договір вважався укладеним з моменту його випиття. До випиття сторони мали право змінити умови договору чи відмовитись від його укладення [20, с. 378-379].

Традиційно звичаєво-правові норми займали провідне місце в системі регулювання сімейних відносин. Як правило, пропозицію щодо укладення шлюбу протягом історії українського народу подавав наречений. Однак українське звичаєве право дозволяло подати таку пропозицію і нареченій. Для цього вона брала хліб і йшла в хату свого обранця, клала хліб на столі та сідала на лавці. Наведений жест означав, що вона пропонує синові господаря дому з нею одружитися. Якщо її пропозиція вважалася прийнятою, то їй про це повідомляли і починалася процедура заручин. Коли ж ніхто з нею не заговорив, це означало відмову від шлюбної пропозиції. На відміну від випадків, при яких шлюб ініціював наречений, дівчині, якій відмовляли в шлюбі, гарбуза не вручали, намагаючись у такий спосіб не образити її [21].

Норми про кримінальну відповідальність в українському звичаєвому праві були доволі суворими, однак на практиці правозастосування судді проявляли значний гуманізм, застосовуючи звільнення від покарання чи його заміну. До прикладу, замість певної обтяжливої фізичної кари громадські суди могли засуджувати винних до трьох тижнів стояння біля церкви, під час якого вони повинні були розповідати всім парафіянам про вчинений ними гріх (злочин) [15, с. 157]. З-поміж процесуальних норм українського звичаєвого права можна згадати норми про присяжну копу. Названа слідча дія полягала в тому, що потерпілий вибирав кілька осіб з кожного села та зобов'язував присягнути, що вони злочину не вчиняли і не знають злочинця. Присяжна копа відбувалася наступного дня після третього колективного допиту копного округу. Люди, які відмовлялися від присяги, визнавалися винними у злочині [22, с. 18-19].

Таким чином, історико-юридичний аналіз норм українського звичаєвого права дозволяє констатувати подвійну природу цих правил поведінки – спеціально-соціальну та загальносоціальну. Хоча вони є різновидом юридичних норм, їм притаманні певні особливості, що виражаються в структурі та змістовному наповненні. Норми українського звичаєвого права можна класифікувати за різними критеріями (відповідністю закону, сферою регулювання, змістом припису, походженням тощо), що вказує на їхню різноманітність і різноплановість. Багатий аналітичний матеріал, який здатні забезпечити подальші дослідження українського звичаєвого права, підтверджує автентичність національної правової традиції та відкриває перспективи майбутніх пошуків у даному напрямку.

Список використаних джерел

1. Сухонос В. В. Теорія держави і права / В. В. Сухонос. – Суми: Університетська книга, 2005. – 536 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України / Упоряд.: А.С.Чайковський, О.Л.Копиленко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

3. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – 280 с.
4. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права / Л. А. Луць. – К.: Атіка, 2008. – 412 с.
5. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – Львів: Край, 2008. – 224 с.
6. Охримович В. Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних / В. Охримович // Житє і слово. – Том 3. – Львів, 1895. – С. 387–401.
7. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. – М., 1909. – 172 с.
8. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774-1918 рр.) / М. В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2004. – 384 с.
9. Чубатий М. Українське право / М. Чубатий. – Львів, 1921. – 95 с.
10. Толкачова Н. Звичаєве право / Наталія Толкачова. – К.: Київський університет, 2006. – 376 с.
11. Кристер А. Три ступені правоутворення / А. Кристер // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1925. – С. 54–63.
12. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М.: Международные отношения, 1999. – 400 с.
13. Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. – Львів: Документальна скарбниця Львова, 2007. – 816 с.
14. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія). – Оп. 3. – Спр. 952 (Справа про покарання членів копного суду села Хільчич). – 12 арк.
15. Шевченко О. О. Звичаєве право України IX-XIX століть / О. О. Шевченко. – К., 2012. – 200 с.
16. Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства / И. М. Собестианский. – М.: Либроком, 2011. – 176 с.
17. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження / Мар'ян Бедрій. – Львів: Галицький друкар, 2014. – 264 с.
18. Апанович О. Козацька республіка [Електронний ресурс] / Олена Апанович. – Режим доступу: <http://novasich.org.ua/index.php?go=News&file=print&id=133>
19. Батанов О. В. Інавгурація: історія та сучасність / О. В. Батанов, О. М. Стойко, М. Д. Ходаківський; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2013. – 114 с.
20. Dąbkowski P. Litkup w prawie polskiem śriedniowiecznem Przegląd historyczny / Premyslaw Dąbkowski. – Tom V / pod red. J. K. Kochanowskiego. – Warszawa: Skład główny w administracji tow. Mil. Hist., 1907. – S. 377-383.
21. Іванов В. Ікладення шлюбу за українським звичаєвим правом [Електронний ресурс] / В'ячеслав Іванов, Віталіна Озель. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?id=500>
22. Іванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Іванишев. – Київ, 1863. – 72 с.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗДІЙСНЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Берендєєва А. І.

*(кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Одеського державного університету внутрішніх справ)*

***Анотація.** Стаття присвячена розкриттю впливу правової культури суспільства на сучасні процеси, які відбуваються в Україні, зокрема на конституційну реформу. Особлива увага приділяється висвітленню проблемних аспектів культури правотворчої діяльності, яка залишається незадовільною, оскільки має ряд суттєвих недоліків. Істотні проблеми існують і в правозастосовній діяльності. Так, не створений належний механізм реалізації основних прав людини, або його функціонування не є ефективним. Всі ці недоліки негативно впливають на стан правової культури населення, про що свідчить, зокрема, низька явка виборців на місцевих виборах 2015 року. Зміцненню правової культури населення має сприяти сама держава шляхом підвищення якості правотворчої та правозастосовної діяльності.*

***Ключові слова:** правова культура, конституційна реформа, правотворчість, правозастосовна діяльність, децентралізація.*

***Аннотація.** Стаття посвящена раскрытию влияния правовой культуры общества на современные процессы, происходящие в Украине, в частности на конституционную реформу. Особое внимание уделяется освещению проблемных аспектов культуры правотворческой деятельности, которая остается неудовлетворительной, поскольку имеет ряд существенных недостатков. Значительные проблемы существуют и в правоприменительной деятельности. Так, не создан надлежащий механизм реализации основных прав человека, либо его функционирование не является эффективным. Все эти недостатки негативно влияют на состояние правовой культуры населения, о чем свидетельствует, в частности,*